

Анна Кръстева

ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЗИК: ПОСТКОМУНИСТИЧЕСКИ ИМПРЕСИИ

Кой е авторът? – пита Мишел Фуко и отговаря: авторът не е човекът, който подписва даден текст. Авторството зависи от външни инстанции, от юридическата и институционалната система, която обгръща, предопределя и артикулира света на дискурсите.

В посткомунистическа България политическият език е един от определящите фактори, които диференцират политическото пространство и "правят" политическия елит. Ние откриваме ляво и дясно, социалдемокрация и либерализъм повече в "манифестите", отколкото в реалната политическа практика.

Езикът е изследователски "ключ", който може да ни доближи до разбирането на политическото в неговите посткомунистически проекции. В първата част на статията ще разгледам неговите "онтологични" амбиции. Във втората – ретроспективна – част ще погледна назад, за да очертая полето, в което по-резултатно може да разсъждаваме по въпроса доколко посткомунистическото е и посттоталитарно. В третата част ще проследя начина, по който властта концептуализира себе си, а в последната – новите измерения на инстанцията авторство.

ЕЗИК ВМЕСТО РЕАЛНОСТ

Зад всяка дума стои част от реалността, но тази част е грубо изрязана, като че ли човечеството е рязало от съображения за удобство и собствена употреба, а не следвайки извиките на самата реалност.

А. Бергсон

Ще започна с единичен, дори уникален, но толкова показателен случай. В любопитна статия-изповед (в уважаван и четен вестник) авторът ни съобщава, че

още като младеж е започнал да служи на секретните служби. Година след това решава да преустанови сътрудничеството. Нещо повече, обявява публично, че то е съществувало. След това авторът недоумява – хората започват да говорят, че е сътрудничел на секретните органи. Как е възможно? Нали той самият го е казал преди това? Нима думата не е "анихилирала" действителността? Та нали с факта на назоваването му сътрудничеството трябва да престане да бъде действителност и да стане литературен "факт"?

Наистина крайна – до абсурд – форма на подмяна на действителността от езика. Абсурдна, защото назоваването и реалната действителност са идентични. Независимо от това реалността трябва да изчезне, да бъде "сублимирана" от езика. От самия език също изчезва денотатът, назованото, т.е. връзката със света, за да остане само интенцията – желанието за откровение, пречистване, съчувствие...

Този пример за сетен път ни убеждава, че не рядко именно екзотичното разкрива най-добре трайното, закономерното, същественото. Последното в случая са "онтологичните" претенции на езика да бъде определящ спрямо действителността. Не обществото произвежда език, с който да описва, изразява, мисли себе си, а езикът иска да "произведе" общество, което да му съответства.

Какъвто и да обърнем поглед в нашата политическа сцена, непрестанно откриваме тази самодостатъчност на езика, пълната му "еманципираност" от действителността. Виден политически геец заявява: "Ние сме дясна формация, защото задачите, които има да решава сега нашето общество, са десни". Какво наблюдаваме:

– автономност на политическия дискурс от неговите носители. Произходът и съставът на въпросната формация е предимно от интелектуалци, не малка част от които са лява ориентация. Базата (в съществена част) е лява, дискурсът (в този момент) е десен.

– самоопределяне не чрез "Аз" (интелектуалеца), а чрез "То" (обществото). Аз прокламира десни ценности, не защото те са мои, вътрешни, изстрадани, а защото са – или са обявени като – полезни на То.

– "Вълнова" самоидентификация. Разглежданата политическа формация е една от първите и най-зрели сили на промяната. Интелектуалният ѝ потенциал би позволил във всеки момент тя да концептуализира своята същност. Едва година и половина след учредяването си обаче тя се обявява за дясна. В този план политическият дискурс буквално следва "вълните" на промяната. След 10 ноември започна бърза диверсификация на политическия живот – партии, движения никнеха ежедневно. Месеци обаче никой не смееше да се назове "десен". Започна да се усеща дори глед за дясна сила, да не говорим за парадоксалността на ситуацията – безброй яростно конкуриращи се политически сили и все в единия край на политическия спектър. Дори първите монархически партии, които няма къде другаде да се разположат, оставяха "десността" да се поддържа, без въобще да се назовава. Есента – зимата на 1990 г. донесе новата – дясна – вълна. Тя е също така парадоксална, както предишната. Всички изведнъж се осъзнаха и многословно обявиха като десни, дори – или най-вече – издънките на БКП и БСП. Промени има, но отново на езиково равнище.¹

В първия случай виждаме как политическият дискурс се абстрахира от индивидуалността, във втория открито я подчинява на "обществото", в третия – на политическата мода, на "Историята". И в трите случая индивидуалното отстъпва пред Общото, личните политически пристрастия – през "социалната поръчка". "Либерализъм" в думите, "комунизъм" в делата. В делата разбира се не като конкретни действия, но като позиция, която отново подлага личността на тома-

лизиращата струя на социума, а не разчитва терена на нейната автономия.

Ще разберем вероятно по-добре глобализаторските амбиции на политическия език у нас, като се взрем в неговите създатели, а те не са "технолози" (политици), а "творци" (интелектуалци). Литературоведи, математици, философи, архитекти напуснаха езотеричните сфери на своите изследвания и с просветителски патос започнаха да произвеждат политически дискурс. Фаталната грешка – и на създателите, и на слушателите – е, че този дискурс се схваща не метафорично, а буквално.

Фридрих Дюренмат пише, че Швейцария – една от "ключовите думи" в нашия политически език – е един голям затвор. Доколкото той обхваща всички свои поданици, те трябва да изразят две роли – и на затворници, и на пазачи на самите себе си. "Този факт дава на швейцарца диалектическото предимство да бъде едновременно свободен, затворник и пазач. Затворът не се нуждае от стени, тъй като затворниците са пазачи и се надзирават сами, а понеже пазачите са свободни хора, те вършат сделки помежду си и с целия свят, и то какви сделки". Това не е есе от хумористичен вестник, а част от словото на церемонията по случай връчването на наградата "Готлиб Дутвайлер" на чехословашкия президент Вацлав Хавел.

Какво прави Дюренмат? Казва истината? Очевидно не. Греша? Очевидно също не. Може би това е кодирано послание от един голям майстор на гротеската до друг? А може би нещо съвсем различно...

Да "греша" за интелектуалеца значи да се еманципира от действителността, както и да еманципира действителността от себе си, значи да бъде не в сериозно, дължимо, прозрачно отношение с нея, а в изгрово.

Да можехме да "грешим" като Дюренмат...

¹ На западните страни им трябваша повече от две десетилетия, за да преминат от лява към дясна вълна, ние осъществихме този преход за година. Разликата е, че при тях това е не само нов политически език, но и нова политическа практика, нови ценности в обществото, дори в семейството.

Руската култура е принципно магическа, в нея преобладава номинацията... В това е различието на нашата култура от западната, основният патос на която е вещта и нейната качественост. В руската култура това е номинацията и поради това имаме идеологичност и проектантство, а не технология, както при западната.

П. Филонов

Мотото подсказва, че корените на съвременните политически явления трябва да търсим в дълбинните пластове на културата, традицията, психологията. Поради неизбежните ограничения на статийната форма обаче ще очертая само с някои социално-философски и политологични шрихи най-близкия исторически период. Именно той възвежда контекста, в който трябва да се търси отговор на въпроса дали посткомунистическият дискурс е и посттоталитарен.

Първият проблем, с който се сблъсква изследователят на политическия език у нас, е разликата в предмета. В западните анализи се разглежда един ефемерен обект. Схемата е класическа: политикът (партиен лидер, депутат...) използва елегантно и ловко един фин инструмент, за да достигне до слушателя (политически активист, гласоподавател...). Целта е последният да бъде впечатлен, съблазнен, спечелен. Изследователят анализира реторични техники, езикови похвати, смисли...

У нас обектът изведнъж се "уплъжнява", защото става въпрос не просто за предаване на политически послания. Става въпрос за начина, по който функционира самата политическа реалност. Парадоксът "езикът вместо действителността" не е от днес.

Една от най-съществените особености на комунистическото общество е, че властта доминира не само собствените си дискурс, но и всички останали. Марксистската парадигма в обществените науки, социалистическият реализъм в изкуството, комунистическата идеология в образованието и масмедийте, всички те говорят езика на партийните документи.

Самият начин на създаване на езиковата реалност е симптоматичен. Той е организиран така, че да представява йерархията на архетипа на ценностите, които

в същото време произвежда и налага. А тази йерархия е неизменна: първо е политическият (разбирай партийния език), след това идва научният и едва накрая действителността. Първият посочва приоритетите, вторият ги "доказва" научно, третата се прави такава, че да илюстрира истинността на първите два (Защото "практиката е критерий за истината").

Асоциираме властта със сила, контрол, насилие. Тя обаче има и други, не така директни, но ефикасни форми на въздействие. Една от тях е нормализацията. Давайки определен смисъл на понятието "нормално", властта преконфигурира политическото пространство и социалните отношения.

Нормализацията е най-резултатното средство, с което властта – чрез езика – постига своите цели. Тя изключва всяко съмнение, въпрос, дистанция, прави проблематизацията невъзможна. Щом едно общество е обявено за "нормално", всяко друго – дори ако е само желание, утопично или възможно – вече изглежда "ненормално". Присъдата е безапелационна.

Господството чрез нормализация е абсолютно. Тя не допуска никакъв избор. Защото изборът предполага множество от възможности, а нормализацията ги изключва.

Възможна е и друга позиция. Тя поставя под съмнение съществуващото, отказва да го приеме като естествено състояние, търси източниците и насоките на неговата промяна.

Всяка от позициите помага на обществото да оцелее. Едната, като му създава нагласите, правещи психологически поносимо пребиваването в конкретно социално време и пространство. Другата, като му осигурява критичната дистанция, така необходима за разширяване хоризонта на разбирането, за осмисляне перспективите на социалното развитие.

В първия случай научният език е подчинен на политическия, теорията служи на властта. Във втория случай социалната теория се дистанцира от властта, за да я последне критично и предложи алтернативи на развитието.

Комунистическата система разрешава само първата позиция.

Когато думите загубят смисъла си, хората ще загубят своята свобода.

Конфуций

Да направим една социологическия екскурзия. За пътеводна нишка ще вземем "властта" – централно понятие, чието значение особено нараства в периоди на промяна. То ще ни помогне да вникнем в метаморфозите на самото политическо.

Първият факт, с който се сблъскаме, е пълното игнориране на това понятие от комунистическия дискурс. Политическият език го забранява напълно. Позицията на научния не е радикално по-различна. Книгата на Димитър Иванов с "едноименното" заглавие е по-скоро едно предизвикателно изключение, което не променя парадигмата. Ако Б. Ръсел определя властта като фундаментално понятие в обществените науки, съвсем не такава е позицията на авторите на "Краткият политически словар" (М: Политиздат, 1987). На властта не е отредено централно място, нещо доста по-впечатляващо, не ѝ е отредено никакво място.

Доколкото е сериозно смислово натоварена, "властта" не е могла да бъде просто забравена от понятийния апарат на социалното познание. Необходимо е било друго понятие да поеме нейните функции. Мисля, че тази роля е била отредена на понятието управление.

Власт, според "Философският енциклопедически словар" е "способността и възможността да осъществяваш своята воля, да оказваш определящо въздействие върху дейността и поведението на хората чрез различни средства – авторитет, право, насилие..."

След задължителното уточнение, че в условията на социализма управлението придобива научен характер, същият енциклопедичен справочник ни пояснява, че научното управление е "систематически осъществявано съзнателно, целенасочено въздействие на хората върху обществената система или отделни нейни звена на

основата на познанието и използването на обективни закономерности..."

Защо второто понятие е предпочетено пред първото? Определенията очертават първите контури на отговора. Властта е израз и налагане на воля, а това означава субективност, персонификация, отговорност. Научното управление, обратно, се основава на обективна закономерност. Магическа дума! Анализът на отношенията на господство и подчинение изведнъж бива пренесен на друго равнище. Няма вече господство на едни личности, подчинение на други. Има само обективна система – всеки е там, където би трябвало да бъде с оглед ефективното ѝ функциониране. Амарик казва: "Изглежда ние вече сме достигнали тази мъртва точка, когато понятието власт не се свързва нито с доктрината, нито с личността на вожд, нито с традицията, а само с властта като такава: зад никоя държавна институция или длъжност не стои нищо друго освен съзнанието, че тази длъжност е необходима част от съществуващата система".

Партийната бюрокрация е заинтересована от имперсоналното схващане на властта. Тя предпочита термини като "научно управление", "обективни закони", "система", доколкото те прикриват контрола ѝ върху обществото. Стимулирайки използването на тези понятия, ограничавайки други като власт и елит, тя успява да наложи на дискурсивно равнище своя собствен възглед върху обществото и да легитимира мястото си в него.

Посткомунизмът "откри" и назова властта. Тя изведнъж заля средствата за масова информация и научната периодика. На нея се посветиха многобройни дискусии и конференции, кръгли маси. Любими теми бяха "Интелектуалец и власт", "Социална теория и власт", "Художник и власт"... Понятието започна да се използва масово, но изцяло негативно и пейоративно. Отношението с нея винаги е отношение на противоречие, на опозиция. Властта е Другото, нещо, което ми про-

тивостта, сила, срещу която трябва да се самоопределя.

Тази употреба се генерализира – откриваме я и в интелектуалните текстове, и в политическите декларации. Най-впечатляващият пример е заявлението на лидера на опозицията Ж. Желев преди първите свободни избори, че тя не се бори за власт. От гледна точка на "норманата" политика това е парадокс – политическата сила, която си поставя за цел да смени системата, не иска властта. Не беше ясно как възнамерява да го стори.

Напоследък някои признаци сочат, че употребата на понятието навлиза в трети етап. През втората година след промяната властта предпазливо взе да получава положителни конотации. Дискусия с чужди политолози на страниците на "Култура" е озаглавена "Дискретният чар на властта". Заглавието не е съвсем апропос на третираните проблеми, но затова пък е показателно за един нов обрат в употребата на понятието. То вече е наистина "опитомено", с него може да се "играе", то има дори "чар". Опозицията също вече се осмели да обяви, че иска властта, която ѝ е необходима за победата на демокрацията.

В афористичен план може да се каже, че у нас е достатъчно само да пожелаеш властта, за да я получиш. В по-сериозен план е необходимо да се уточни, че властта наистина трябва да се възприема като позитивна цел, като "власт за...", а не като "власт срещу..."

Тези обрати в употребата на понятието са езиков модел на еволюцията на самото политическо. "Забравяйки" понятието власт, комунистическият дискурс се стреми да "изпари" политиката като сфера на сили, контрол, влияние. Използвайки го само отрицателно – и колко отрицателно! – младият посткомунистически елит демонстрира разбирането си за политиката не като съревнование между различни сили, а като смъртна схватка. За младия посткомунистически елит властта имаше не толкова "времеви" кол-

кото "онтологичен" статус – той не успява да отдели понятието от действителността, а в тази действителност властта все още принадлежеше в редица отношения на комунистите. Последните промени свидетелстват, че постепенно започват да се откриват демократичните измерения на властта и политиката. Дори в демократичните общества властта не винаги е нещо добро, но тя се схваща като положителна цел, като средство нещата да бъдат направени по-добре.

ЕЛИТЪТ – ЕДИНСТВЕНИЯТ ЛЕГИТИМЕН АВТОР?

Езикът има тълкуваща функция и генерира определен начин на организация; когато той бъде докоснат, вибрира цялото общество.

С. Нора

Да се върнем към разбирането на М. Фуко за авторство. През Средновековието един текст е бил признаван за научен, ако е носел атестата на индивидуалния си автор. "Хипократ казва", "Плиний съобщава" не са били реални формули за доказване, основано на авторитета, а белези, вписани в дискурса, че тези твърдения са били приемани за истинни.

През Новото време колкото по-"анонимен" е авторът, толкова по-"автентичен" е научният текст, субективността на индивида не бида да помрачава обективността на Разума. Научният дискурс се възприема в принадлежността си към целостта на системата, а не в позоваването на създалия го индивид.

В комунистическия дискурс институцията автор е регламентирана по различен начин, отколкото при демократичния дискурс. Откриваме парадоксално съчетание от анонимност и пределна персонализация. За Т. Живков (както и за редица комунистически лидери) беше характерна голяма "продуктивност" – близо 40 тома произведения по най-различни (почти всички възможни) проблеми. Технологията на производството на тези текстове

е известна: те се пишеха от специалисти в съответната област и се подписваха от генералния секретар. Първото не е случайно, още по-малко второто. Компетентността на първите беше необходима, за да звучат текстовете професионално, като истински глас на обективния Разум. Колективното производство на властващото слово трябваше да внуши две неща:

– задачата на интелектуалеца не е да твори индивидуален, т.е. различен, локален дискурс, а да се отдаде на генералния властващ дискурс;

– именно този колективен характер на произведенията му трябваше да "снее" елемента "власт" в дискурса, така че той да изглежда като израз на общата воля.

Ако този дискурс има един говорител – "автор" – и той е точно определен, това трябваше да покаже, че истината е една, обща и задължителна и затова се огласява от върховната властова институция.

Този ритуал на производство на дискурса строго се охраняваше с два вида мерки:

– наказателни. Учени се санкционираха, ако се "подпишеха" (т.е. публикуваха самостоятелно) ненавременно под собствените си мисли – малко преди, едновременно или непочтително скоро след официалното им огласяване.

– поощрителни. Огласяването на един проблем от властовата институция вече го "легитимира" като актуален, значим, перспективен. Учените, които се заемаха с неговото артикулиране, бяха поощрявани многостранно – чрез облекчаване на публикационната им активност (всички списания отдаваха приоритет на "огласените" проблеми), чрез солидни финансови инжекции (разточителни програми като "Мозъка", ръководена лично от завеждащия кабинета на генералния секретар).

Успяхме ли да променим "автора"? Да, вече имаме двама "автори".

Успяхме ли да променим статута на авторството? Отговорът не е така еднозначен.

Един пример за размисъл. Месец след първите свободни избори през 1990 г. Р. Димитров публикува статията "Демокрацията е мъжество на разума". Това беше първият опит да се анализират публично грешките на опозицията. Статията предизвика истинска буря². Причината естествено беше не в изложението на възгледите на един млад социолог, колкото и нетривиални да са те, а опасността да се взриви самата институция "автор".

Какво беше новото? Нали политическият език вече носеше различни идеи? Различното обаче беше в наличието на двама автори, не в самите тях. Р. Димитров се опита да направи нещо по-радикално – в рамките на единия автор да каже нещо различно. Реакцията беше закономерна и предвидима. Логично е да е толкова силна, щом се поставя под съмнение самият "автор", неговата исконна способност да твори единствения дискурс. Не случайно опроверженията бяха не концептуални, а оценъчни – целта беше да се докаже, че това не е "различен" дискурс, а е "противоположния" дискурс. Намерението беше да се отнеме "авторството" на Р. Димитров и той да се представи като говорител на другия "автор".

Постепенно тази ситуация започва да се преодолява, монолитността на езика да се раздробява. За българина, дисциплиниран десетилетия да разпознава само "бяло" и "черно", "добро" и "зло", това е още новост. За него легитимността на дискурса все още произтича от властта. Локалните дискурси, отстояващи правото на различни "истини" (стратегии) в политическия живот, все още са екзотичен лукс, колорит на политическата ни сцена, нещо, което можеш да гледаш, да му се чудиш, дори да му симпатизираш, но не и обвържеш, защото не е "властово".

Деконструкцията на комунистическия автор е започнала. Конструирането на де-

² Идентична беше реакцията и от втората му статия "В Мавритания мавритите са бели...". Публикувана точно година след първата, отзвучите от която продължават и досега.

мократичния автор – също. То обаче е дълъг процес, който предполага отказ от глобалистичните претенции на единствения автор и признаване легитимността на множество локални дискурси.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тоталитаризмът е не само политически, той е преди всичко културен феномен. Той е по-видим в политиката и в този смисъл по-лесен за преодоляване. Той обаче е втъкан в канавата на езика и социалните комуникации. Неговата невидимост е неговата сила.

Толкова много години политическият език доминираше над всички останали – този на обществените науки, масмедийте, образованието, дори изкуството... Време е те да се еманципират от него. Не е достатъчно обаче да се еманципират

само от комунистическия език – това вече е факт. Необходимо е да бъдат независими от която и да е форма на политически език, да произвеждат собствени, локални дискурси.

Комунистическият автор вече е в миналото, но не и принципите на комунистическото авторство. Ние се нуждаем не просто от друг, а от други автори.

Нашата грешка не беше, че избрахме грешен проект. Нашата грешка беше, че се опитахме да изградим общество по проект. Когато има един дискурс, той легитимира една-единствена насока на развитие. Различни дискурси означава различни алтернативи. А различните алтернативи позволяват избор.

Защото демокрацията е възможността да имаш избор.

20.10.1991 г.